

ИЛМИЙ МАТНЛАРДА АДРЕСАНТ ВА АДРЕСАТНИНГ ИМПЛИЦИТ ИФОДАЛАНИШЛАРИ ХУСУСИДА

*Шерматов Акрам Абдуҳакимович,
СамДЧТИ доценти*

Таянч сўзлар: *илмий матн, имплицит, нутқ муаллифи, адресант, адресат, сўроқ гап, олмош, эксплицит, ахборот.*

Маълумки, илмий матнларда нутқ муаллифи одатда фикрни тўғри баён қилинишида ифода этилади. Нутқ муаллифининг асосий вазифаси олиб борилган ёки олиб борилаётган илмий-тадқиқот ишлари борасида муҳим жиҳатларни ёритиш ҳамда асосий назарий ва амалий хусусиятларни бир-бири билан уйғунлаштириш кабилардан иборат.

Муаллиф адресатга таъсир ўтказиш мақсадида қандайдир ташқи, формал лингвистик усулларга мурожаат қилади. Шу йўсинда, дейлик бирор бир асардаги бобларнинг ярмидан кўпроғи (“Meanings of Meaning”, “Semantics and society”, “Is semantics a science?”, “Components and contrasts of meaning”, “Semantics and syntax” ва бошқалар) ўқувчи эътиборини жалб қилиши учун мўлжалланган аллитерацияланган сарлавҳалари диққатни ўзига тортади. Бундай таъсир, албатта, фақат ташқи хусусиятга эга ва таъсир босқичлари ҳақида гапирадиган бўлсак, дастлабки босқичнинг паст даражадаги таъсир доираси, бу ўқувчининг ишончи (belief production) эмас, балки фақат унга мақсадли йўналтирилган тайёргарликдир.¹ Бундай ҳолатда, адресант адресатга мурожаат қилишда таъсир доирасидан тўлалигича самарали фойдаланишга имконияти мавжуд.

Инглиз илмий-техник матнларида нутқнинг шахс-субъектини ошқора (эксплицит) белгилаш билан бир қаторда, яширин (имплицит) кўрсатиш мисоллари ҳам кенг миқёсда учрайди. Машҳур швейцариялик тилшунос олим Ш.Балли айтганидек, “.....илмий тилни фақат

онгнинг соф объектив, шахссиз фаолиятининг инъикоси сифатида катта шартлар билан кўриб чиқиш мумкин; матнларда танқидий ёндашиш, биринчи навбатда, агар ифода соф мантикий хусусиятини йўқотмасдан, фикр етарли даражада ифодаланмаган бўлса, фикрни ифодалашдаги ноаниқликларни ажратиб кўрсатиш қобилиятини талаб қилади, иккинчидан, соф шахсий ва эмоционал элемент, ҳар нарсага қарамай, доимо соф фикр ифодасига сингиб кетиши табиий.² Илмий тил инсон фаолияти билан боғлиқ жараён ҳисобланади. Бунда илмий тил назарий жиҳатдан тўлалигича тилнинг мантикий хусусиятлари билан бевосита боғлиқликда иш кўради.

Нутқ ва ақл-идрокнинг бир-бирига бўлган муносабати ҳақида гапирганда, биринчидан, нутқ ақл-идрокимиз, бошқача айтганда ғояларимиз фаолиятини ифодалайди. Нутқ руҳий ҳаётимизнинг интеллектуал соҳасини объективлаштириш билан ойдинлашади (бирок, бу ягона ва асосий вазифа эмас).³ Инсон берилган бирор фикрга нисбатан ўз фикрини “фикрга қўшилган”, “фикрга қўшилмаган”, “фикрга қарши” каби ҳолатлар билан изоҳлайди. Бу эса, ўз навбатида, нутқ ва ақл-идрокнинг бир-бири билан чамбарчас боғлиқ эканлигидан далолат бериши табиий.

Маълумки, одатда ҳар қандай нутқ ифода этиш усулида ёки эксплицит (яъни ифода этилган аниқ, равшан ва очик фикр) ёки имплицит (ифода этилган фикр яширин) ҳолатда берилади.

² Балли Ш. Французская стилистика. –М.: УРСС, 2001. – С. 144.

³ Балли Ш. Французская стилистика. –М.: УРСС, 2001. – С. 22.

¹ Цвиллинг М.Я. Функциональные стили лингвометодические аспекты. –М.: Наука, 1985. –С. 23.

Имплицит маълумот фикрни ифодаланишида турлича сабабларга кўра талқин қилиниши мумкин: 1) бирор-бир тил тузилишининг ўзига хос хусусиятларига кўра, 2) матннинг бошқа қисмида ифода этилганлиги ва кийинчиликларсиз қайта тикланганлиги боис, 3) бирор-бир коммуникатив ситуацияда маълум бўлишида, бошқача айтганда, коммуникатив ҳаракат иштирокчиларининг когнитив муҳити доирасига киради.⁴ Имплицит маълумот қандай талқин қилинишидан қатъи назар, унинг асосий вазифаси маълумотни тўғри етказиш ҳамда нутқ иштирокчиларини мазкур маълумотдан воқиф қилиш кабиларни ўз ичига олади.

Ҳар қандай матнга, шу жумладан, илмий матнга ҳам муаллиф муносабати хосдир, чунки у борлиқнинг ҳар бир инсон томонидан субъектив англаш натижасидир. Э.Бенвенист сўзловчининг айтилаётган фикрга муносабатини “тилда субъективликнинг намоён бўлиши, шахс категорияларидан ташқари ҳолатларда кўринади” деб изоҳлайди. Бу муносабат кишилиқ олмошлари, шу мақомни оладиган олмошларнинг бошқа турлари, кўрсатиш олмошлари, равиш ва сифатлар воситасида ифодаланади. Э.Бенвенистнинг қайд этишича, сўзловчининг узатилаётган ахборотга муносабати “ўйлайманки, фикримча” каби тафаккур жараёнларини ўзида акс эттирувчи шакллар билан ифодаланиши мумкин.⁵ Шу тариқа сўзловчининг нутқ предметиға муносабати фақат эксплицит (ошқора) шакллар билангина ифодаланиб қолмасдан, балки субъектни бошқа воситалар ёрдамида имплицит (яширин) кўрсатиш имконияти ҳам мавжудлигини кўрсатади. Бундай ҳолатда нутқ субъекти бевосита кўрсатилмасдан, баён адресатни муаллиф максadini тушунишга қаратади. Муаллиф билдирилаётган хабарга шу йўсиндаги муносабати айрим синтактик иборалар,

модал ва баҳолаш маъносидаги сўзлар ёрдамида ойдинлаштирилади.

Нутқ муаллифи ва адресатини имплицит кўрсатадиган воситалар таркибига муаллифнинг ўқувчини ҳаракатга билвосита ундашини киритиш мумкин.⁶ Маълумки, тингловчини бирор-бир ҳаракатга ундовчи буйруқ гаплар ахборотни узатувчи ва қабул қилувчининг мавжуд бўлишини тақозо этади. Аммо, илмий мулоқотда буйруқ мазмунидаги ахборот узатилаётганда иш-ҳаракат бажарувчининг шахси эмас, балки фаолиятнинг ўзи ёки илмий-тадқиқот ишида диққат марказида турадиган маълум бир фаолият натижалари эътироф этилади. Илмий-техник матнда билвосита буйруқни ифодалаш учун хоҳиш-истакни билдирган от, феъл ёки сифат (*demand, requirement, propose, recommend, suggest, necessary, desirable, etc...*) билан боғланадиган эргаш гаплар қўлланилади. Бундай эргаш гапларнинг кесими “should” модал феъли ёки ҳозирги замоннинг субюнктив (Subjunctive) шаклида бўлади. Одатда, бош гапнинг эгаси ўрнида “it” олмоши туради. Бу ерда хоҳиш-истак бош гапда ифодаланиб, у аниқ адресатга эмас, балки барча ўқувчиларга қаратилади. Муаллиф, ўқувчига мурожаат қила туриб, маълум фаолиятнинг бажарилиши лозим ёки мақсадга мувофиқлигини таъкидлайди:

a) *Note that some researchers have chosen to drop the requirement that BL Lac candidates be significantly polarized, relying instead on the overall spectral energy distribution of the sources. [11, 785]*

b) *It is recommended that an accelerator be used to measure vibrational levels...[11, 785]*

c) *It is therefore highly desirable that large-scale quantum-mechanical calculations...be performed...[11, 91]*

Юқорида келтирилган буйруқ ва “it” олмоши билан келган гаплар инклюзив хусусиятга эга, яъни улар бир вақтнинг ўзида турли манфаатдор шахслар, шу

⁴ Ситдикова Ф.Б. Имплицитный смысл высказывания и его передача в переводе с татарского языка на русский. – М.: РУСАЙНС, 2020. –С.7.

⁵ Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – С. 296-298.

⁶ Зверева Е.А. О выражении значения побудительного действия в английских научных текстах // Научная литература. Язык, стиль, жанры. –М.:Наука, 1985. – С. 217.

жумладан, муаллифга ва ўқувчига йўналтирилган. Ушбу турдаги синтактик курилмалар илмий матнларда кўп миқдорда учраб туради, чунки улар илмий матнларда ахборотнинг умумлашган ва эгасиз маълум қилиниши хусусиятига мос келади. Бунда ўқувчи ўз билим тажрибасидан келиб чиққан ҳолда, илмий тафаккурини ишга солган ҳолда илмий маълумотлардан воқиф бўлади.

Бундан ташқари, матннинг прагматик мазмуни сўроқ гапларда ҳам ўз ифодасини топади.⁷ Сўроқ гапларнинг буйруқ гапларга яқинлиги шундан иборатки, иккала турдаги гаплар ҳам “тингловчини жавоб беришга бевосита ундайди”.⁸ Сўроқ гаплар ахборотни талаб қилиб, ўқувчи жавобининг зарурлигини тақозо этади.⁹ Семантик тавсиф сўроқ гапни гап сифатидаги сўроқнинг семантик категориясидан синтактик тушунча сифатида аниқ чегаралашни тақозо қилади, бу эса, ўз навбатида, ахборотга бўлган талабдир.¹⁰ Сўроқ гапнинг илмий матнларда қўлланиши илмий услуб хусусиятидан келиб чиқадиган баъзи бир жиҳатлари билан фарқланади. Илмий мулоқотда сўроқ, одатда, диалогик мулоқот мақсадида эмас, балки материал баённинг ифодалилигини ошириш, ўқувчига таъсирини кучайтириш ва унинг диққатини муаллиф фикрига жалб қилиш учун хизмат қилади. Сўроқ гаплар матн таркибида ўқувчи диққатини фаоллаштириш, маълум қилинаётган мавзу ҳақида ўйлашга ундовчи медиатив, мунозарага тортувчи полимек, матнда гап олдиндан нима ҳақида боришини хабар қилувчи огоҳлантириш, муаллифнинг ахборотга хусусий муносабатини

⁷ Нистратова С.Л. Синтаксические средства выражения адресованности в устной научной речи // Научная литература. Язык, стиль, жанры. – М.: Наука, 1985. – С. 94.

⁸ Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1957. – С. 258.

⁹ Хайназарова М. Сўроқ гапларда шакл ва мазмун номувофиклиги: Филол. фан. ном. дис.... автореф. – Т., 1999. – Б. 11.

¹⁰ Падучева Е.В. Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений). – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – С. 233.

кўрсатувчи модус функцияларини бажаради.¹¹ Сўроқнинг мазмуни, одатда, муаммонинг қўйилишига, тадқиқот қисмларини аниқлашга дахлдор бўлиб, бунда муаллиф ўқувчи эътиборини фактик материал тавсифига тортишга ҳаракат қилади:

d) Second, are there differences in the chemistry of high-latitude and low-latitude clouds? [11, 661]

e) The question arises: does this difficulty arise because the chemical network is defective or because the physical conditions and cloud geometry differ from those identified? [11, 770]

f) If, in fact, streaming instability is necessary for the pulsar radiation mechanism-whether by coherent curvature or a plasma-type process will this constrain the conventional pulsar model? [11, 261]

Юқоридаги мисолларда берилган сўроқ гаплар ўқувчи диққат-эътиборини илмий матннинг мазмун-моҳиятида турган асосий марказга ишора қилиши билан ажралиб туради.

Кўпинча билвосита сўроқлар илмий баённинг ёзма услубига энг қулай мос тушадиган кўринишда учрайди:

j) The question now is what information this would give us about the mass distribution. [11, 52]

k) ...the question of the collapse of homogeneous ellipsoids with angular momentum and negligible pressure and pointed out that with fixed angular momentum, the velocity field would accentuate the collapse to extended structures except when is in his notation, h and k were equal. [11, 692]

l) Since it is not known whether the diffuse bands are formed by dust particles or molecules, it is not clear what this means... [11, 641]

Мазкур мисолларда сўроқ гаплар турлича кўринишларда тасвирланган. Бироқ, ушбу гапларнинг асосий мақсади ўқувчи диққатини тадқиқ этилаётган масала ёки муаммога имплицит ҳолатда

¹¹ Ҳакимов М.Х. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари: Филол. фан. ном. дис.... автореф. – Т.: УзФА ТИ, 1993. – Б. 10-11.

қаратиш билан белгиланади. Бу каби мисолларда ўқувчига олмошлар билан келган бирикмалар кўмак беради.

Муаллиф ўз фикрини бевосита ёки билвосита сўроқ тарзида ифодалаш билан ўқувчини билдириляётган ахборотни илмий мушоҳада қилишга ва таҳлил қилишга, ушбу мулоҳаза жараёнида бор билим ва тажрибасидан фойдаланишга ундайди. Бу, ўз навбатида, қабул қилинган ахборотни ўқувчининг умумий билим мажмуасининг маълум қисмига айланишига имкон яратади:

m) An important question to be addressed in future work is: can a disk evolve to a state in which β greatly exceeds unity, which would favor fragmentation, or do instability-induced torques always

redistribute mass and angular momentum to avoid this (as apparently happens, for instance, in the evolutions calculated by Lin & Pringle 1990)? [11, 852]

Юқоридаги берилган фикрлар ҳамда мисоллардан хулоса қилиш мумкинки, нутқ шахсига ишора билвосита амалга ошади. Бундай матнларда биринчи ўринга иш-ҳаракатни бажарувчи эмас, балки кутиляётган ҳаракатнинг ўзи чиқади. Ўқувчига мурожаат қилишнинг ушбу усулидан илмий насрда кенг фойдаланилади, чунки у сўзловчи ва тингловчини илмий услуб хусусиятига мос тушадиган “матн ортида”, яъни имплицит кўрсатишнинг прагматик мақсадига эришишини таъминлайди.

Адабиётлар рўйхати

1. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: УРСС, 2001. -392 с.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974.- 446 с.
3. Зверева Е.А О выражении значения побудительного действия в английских научных текстах // Научная литература. Язык, стиль, жанры. – М.:Наука, 1985. – С. 217.
4. Нистратова С.Л. Синтаксические средства выражения адресованности в устной научной речи // Научная литература. Язык, стиль, жанры. – М.: Наука, 1985. – С. 94.
5. Падучева Е.В. Высказывание и его соотносённость с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений). – М.: .Издательство ЛКИ, 2010. – 296 с.
6. Ситдикова Ф.Б. Имплици́тный смысл высказывания и его передача в переводе с татарского языка на русский. – М.: РУСАЙНС, 2020. – 88 с.
7. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1957. – 284 с.
8. Хайназарова М. Сўроқ гапларда шакл ва мазмун номувофиклиги: Филол. фан. ном. дис.... автореф. – Т., 1999. – Б. 11.
9. Ҳакимов М.Х. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари: Филол. фан. ном. дис.... автореф. – Т.: Уз ФА ТИ, 1993. – Б. 10-11.
10. Цвиллинг М.Я. Функциональные стили лингвометодические аспекты. –М.: Наука, 1985. -239 с.
11. The Astrophysical Journal, 1994, vol.420-422.

Шерматов А. Об имплицитных выражениях адресанта и адресата в научных текстах. В данной статье анализируются имплицитные выражения адресанта и адресата в научных текстах, роль автора речи в передаче информации, прагматические взгляды на имплицитные выражения.

Shermatov A. About implicit expressions of the sender and addressee in scientific texts. This article analyzes the implicit expression of the sender and the addressee in scientific texts, the role of the author’s speech in the transmission of information and pragmatic views of implicit expression.